

Асан уулу Кубатбек

ЖАҢЫ ТҮРК АРИБИНИН ТАРЫХЫНАН

В статье в ретроспективе рассматривается история вопроса перевода письменности тюркских народов бывшего СССР и некоторых зарубежных стран с арабской графики на латинскую графику

Ар бир элдин жазма маданияты ал элдин өнүгүшүндө жана тарыхында эн маанилүү роль ойноору баарыбызга белгилүү. Азыркы учурда мурдагы СССРдин курамындагы союздук республикалар эгемендүү мамлекет болуп ички саясатын өзү жүргүзгөн мезгили. Бул өлкөнүн маданий курулуш жаатында да өз алдынчалык дегенди туюндурат. Ар бир эл өзүнүн кылымдардан бери келаткан жазуусу жана жазма маданияты менен өзгөчөлөнүп турат.

20-кылымдын сонунда биз мурунку Советтер Союзунан эркиндик алган республикалардын арасында түрк элдеринин мамлекеттеринин көз каранды эместикке жетишүүсүн түрк дүйнөсүнүн кайра жаралуу процессинин негизги белгиси катарында баалап келатабыз. Ушул процесстин айрымсыз бир бөлүгү деп түрк элдеринин улуттук жазуусун латын графикасынын негизиндеги алфавитке өткөрүү зарылчылыгын айтсак болот.

Азыркы учурда КМШ өлкөлөрүнүн арасынан латын графикасынын негизиндеги алфавитке (жазууга) өткөндүгү жөнүндө мурдагы Совет республикаларынын ичинен Түркмөнстан, Өзбекстан, Азербайжан, Орусия Федерациясынын республикаларынын арасынан Татарстан жана Чечен-Ичкерия жумурияты расмий түрдө жарыялашып, ошондой эле Казакстан да өтүүгө даярданууда. Ал эми Кыргызстанда латын арибине өтүү азырынча болсо талкуу үстүндө [1] жана бул маселеде кечендеп жаткандыгыбыз жөнүндөгү пикирлер айтылууда [2].

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында, өзгөчө 1992-жылдын башында кээ бир Кыргызстандын саясий кыймылдарынын латын арибине өтүү керектиги жөнүндөгү кайрылуулары пайда болгон эле. Маселен, ошол учурда бирдиктүү болгон Ө.Текебаев жана Т.Тургуналиев баштаган «Эркин Кыргызстан» партиясынын кайрылуусун айтсак болот [3].

Жалпысынан алып Караганда бул маселенин терең тарыхый тамыры бар. Алгач латын арибине өтүү идеясын XIX-кылымдын орто ченинде белгилүү азербайжан жазуучусу, публицист жана агартуучу Мирза Фатали Ахундов ошол мезгилде көптөгөн мусулман жана түрк элдери колдонуп жүргөн араб арибин жаңы орус жана латын арибинин негизинде езу түзгөн алфавита менен алмаштыруу керек сунушун айткан. Алдын ала белгилей кетчү нерсе Мирза Фатали Ахундов түрк элдеринин жазуусунун латын арибине өткөрүүдөгү эмгеги үчүн кийин Түркия Жумуриятынын ордени менен сыйланган [4].

Жаңы латын арибин өз учурунда Жаңы түрк ариби деп атап келишкен, себеби бул арипти негизинен түрк калктарынын көрүнүктүү инсандары алгач демилге көтөрүп, 20-30-жылдарында латын арибинин негизинде түзүлгөн Жаңы түрк алфавитине (ЖТА) өтүү аракетин кере баштаган эле. Бул түрк элдеринин интеллигенциясынын демилгеси менен көтөрүлүп чыккан маданий-социалдык кыймылды Совет өкмөтү «маданий революция» ураанынын алдында коштогон.

СССРдеги өткөрүлгөн «маданий революциянын» бир бөлүгү катары өлкөдө жашаган кээ бир улуттардын жазуусун жеңилдетүү максатында жазууну латын арибине которуу боюнча ишти эсептелген. Бул маданий-саясий кампания бир нече маселелерди

өтүгө багытталган болчу. Биринчиден, кээ бир улуттар ез жазуусуна ээ болгон эмес, экинчиден аларга түшүнүктүү жана жеткиликтүү алфавит түзүп берүү жолу менен алардын гарангылыгын жана сабатсыздыгын жоюу максатын көздөгөн. Экинчиден, кээ бир элдер ошол мезгилде колдонуп жүргөн жазуусу татаал жана калктын негизги кыстарына түшүнүксүз деген доктрина ошол мезгилдеги саясий олуттуу баага ээ болгон. . Негизинен мындай жазууларга биринчи кезекте араб ариби, эски монгол жазмасы жана кытай иероглифи кирген.

Албетте, мындай идеологиялык көз караш алгач Орусия империясынын бөтөн улуттарынын жана мусулман калкынын көпчүлүгүн түзгөн, диний жана реакциячыл жалаага кабылган араб арибине кеңири колдонгон негизинен түрк элдерине багытталган болчу. Араб арибине тагылган бирден -бир «күнөө» - ислам дининин негизги жазуусу болгонунда. Бул жерден баса белгилеп кетчү жагдайлар бар.

Биринчиден, Орусиядагы 1917-жылдан берки окуялар бүтүндөй падышалык империянын курамындагы бөтөн улуттагы элдердин улуттук-боштондук күрөшүнүн күчөшүнө алып келген жана жаңы большевиктик бийлик менен башын көтөрүп келаткан улуттук кыймылдын мамилесинин жөнгө салуу проблемасын чечүү Совет бийлигинин алдында эң бир олуттуу маселелерден болуп кала берген.

Экинчиден, Орусия империясынын мусулман калкынын көпчүлүгүн түзгөн түрк элдеринин интеллигенциясынын демилгесин жана алгылыктуу аракеттерди большевиктер көнүм адаты боюнча өз кызыкчылыгында колдонуу ишин кеңири жолго койгон. Буга алгач себеп болгон жер-жерлердеги улуттук кыймыл, ал кыймылдын багытынын большевиктик доктринага дал келишпегендиги жана бул кыймылды социалисттик нукка буруш милдети болгон. Большевиктер партиясынын башчысы В.И. Ленин жазуунун латын арибине которуу процессин «Чыгыш элдери үчүн революция» катары эсептеген жана ага чон маани берген.

Латын арибине өтүү процессин уюштуруу үчүн Совет бийлиги Жаны алфавиттин бүткүл союздук борбордук комитетин түзгөн (ВЦК НА - Всесоюзный Центральный Комитет Нового Алфавита).

Октябрь революциясынан кийин Азербайжанда улуттук жазууну латындаштыруу (латинизация письменности) үчүн кыймылы куч ала баштаган. 1922-жылы латын арибинин негизинде Жаны түрк алфавита (ЖТА) иштелип чыккан жана Азербайжандагы сабатсыздыкты жоюу пунктуларында иш жүзүнө ашырыла баштаган. Жаңы алфавиттин артыкчылыгы жакын арада билине баштаган. 1924-25 окуу жылында ЖТА 4-Азербайжан Кеңештеринин курултайынын токтомуна ылайык мектептерде баштапкы билим алуу топторуна киргизилип келерки 5 жыл ичинде республиканын бутундей мектептерин жаңы алфавитке өткөрүү каралган болучу.

Азербайжандын үлгүсүн Түндүк Кавказдын тоолуу элдери да кабыл ала баштаган. Бул элдерде кийинки үч жылда карачай, осетин, адыгей, чечен, ингуш жана абхаз тилдеринин жазуусун латындаштыруу ишке ашкан.

Ошол эле мезгилде жазууну латындаштыруу үчүн кыймылы татар, башкыр, өзбек, казак, кыргыз, туркмен, кырым татарлары ж.б. элдеринде өнүгө баштаган. Бул республикаларда «Жаны алфавиттин досторунун» жана «Жаңы алфавит» («Яналиф») коомдору ошондой эле ЖТАны окуп үйрөнүү боюнча көптөгөн ийримдер пайда болгон. Кийинки жылдарда мурун араб арибин колдонуп келген СССРдин элдери бүтүндөй жазуусун латындаштырууну ишке ашырышкан.

Жазууну латындаштырууга мындан сырткары архаикалык деп эсептелинген байыркы монгол жазуусун колдонгон калмактар жана бурят-монголдор, байыркы еврей

жазуусун колдонушкан чыгыш еврейлер жана иероглифтерди колдонушкан СССРде хашаган кытайлар да киришкен. Латын арибинин негизинде кээ бир жазуусу жок деген **элдердин алфавиттери** да иштелип чыккан [5].

Латын арибине **өткөнгө чейинки мезгилде Советтер Союзунун мусулман калкы реформаланган араб арибин колдонуп келген.** Бул аракеттер ез учурунда жакшы натыйжаларды берген. Кийин латын арибине **өтүү керекпи** дегенде мусулман калктарынын интеллигенциясынын арасында эки кайчы пикир пайда болгон. Бири реформаланган араб арибин сактап калуу үчүн. Экинчиси **жаны** латын арибине **өтүү үчүн.** Бара-бара бул маселе **жалаң мусулман калк** арасында гана эмес **саясатталышып кеткен.**

Жаны латын арибине **өтүү процесси** менен бир эле учурда бул республикаларда **алфавиттерди унификациялоо (жакындаштыруу) аракети** болгон. Бир нерсени тактап кетиш керек - унификацияланган алфавит бул латын алфавити эмес,- латын арибинин негизиндеги алфавит. 1927-жылы ЖТАнын комитеттеринин I-Пленумунда 33 тамгадан турган жакындаштырылган жаңы **түрк алфавити** иштелип чыккан. Кийинки мезгилдерде башка **элдердин да алфавитин жакындаштыруу аракети** болуп келген.

1926-жылы Баку шаарындагы Бүткүл союздук I түркологиялык курултай өткөн. Бул курултайда араб алфавитинин жана латын арибинин колдоочуларынын ортосунда **келишпестиктер** болгон. Латын арибинин **тарапкерлери түрк тилдерининен чет элдик терминдерди алып салуу, түрк-мажар арибине багыт алуу,** Жаны **түрк алфавитинин комитетинин филиалын Түркияда ачуу** жана башка сунуштарды киргизишкен [6].

Кээде большевиктик ишмерлердин бул маанилүү маселеге ынтызарлык менен **берилип,** кай бир учурларда аша чапкандыгын бир мисалдан билсек болот. Мурда араб арибин колдонуп келген элдердин латын арибине **өтүүдөгү жетишкендиктери** кээ бир советтик жооптуу кызматкерлерди (Украина жана Белоруссияда) орус, украин жана белорус жазуусун (кириллицаны) да латын арибине **өткөрүү идеясын көтөрүп чыгышуусуна түрткү берген .** Алардын ою боюнча кириллица Орусия, Украина жана Белоруссияны Батыш өлкөлөрүнөн гана эмес латын арибине өткөн Чыгыш өлкөлөрүнөн да алыстатып жатат жана бул дүйнөлүк революцияга терс таасирин тийгизет деп эсептешкен.

Бул багытта Главнаука мекемесинде атайын комиссия орус арибинин орфографиясын алдын ала жөнөкөйлөтүү жана тартипке келтирүү,, пунктуациясын тактоо менен алек болгон. Ошондой эле профессорлор Жирков, Коринский, Щелкунов жана Яковлевдин катышуусу менен өзгөчө комиссия жаны арипке өтүүдөгү негизги принциптерин тактоо ишин жүргүзгөн. Бирок, тилекке жараша бул толугу менен революциялык-авнтюристтик ойлор ишке ашпай калган. Ошондо да орус тилинин орфографиясы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Чынында эле азыркы орус тилиндеги орфографиялык өзгөрүүлөр негизинен 20-30-жылдарга таандык десек аша чапкандык болбостур. Түпкүрүнөн алганда Орусиядагы большевиктик революция негизинен бул өлкөнү Батыш цивилизациясына жеткирүү же жакындатуу аракети болгонун белгилүү орус ойчулдары айтып келишкен [7].

Улуттук жазууну латын арибине которуу толкунуна орус, украин, белорус тилдеринен сырткары еврей, грузин жана армян тилдери туруштук берип келишкен. Бирок бул тилдер да акыры латын арибине өтөт деген ишеним болгон. Башкача айтканда партия бул маселеге көнгөн таптык позициядан карап келген. Латын арибин киргизүү алардын ою боюнча революциялык-демократиялык чара деп эсептешкен. Кээ бир революционер-романтиктердин ою боюнча СССРде жашаган элдердин баары латын

Арибинин өтүшү керек дешкен. Алардын оюунда латын ариби Октябрь революциясынын, жаны турмуштун ариби, саамалыгы катары эсептешкен.

Бул авторлордун орус арибине каршы позициясынын бекемдиги бир мисалдан көрүнөт. Якутияда орус арибинин негизинде улуттук алфавит киргизүү аракети онунан чыкпай калган. Себеби орус арибинин якут тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталган көптөгөн жаны киргизилген белгилери бул арипти такыр таанылгыс кылып таштаган. Ошол себептен орус арибин латын арибине которуу жөнүндө чечим кабыл алынган [5].

Партиянын XVII съездинде делегат Разумов эмне учун немец же француз алфавити башка элдерге орус арибине Караганда жакын деген суроо койгон. Демек, жаны ариптин тегерегиндеги күрөш партиялык съездин трибунасына чейин жеткен. Бул мисал бул проблеманын кандай денгээлде саясатташып кеткени жөнүндө кабар берет [6].

1937-жылы алфавит туурасындагы маселе кээ бир элдерде кайрадан каралып чыккан, өзгөчө орус калкы менен тыкыс коңшулашта жашаган элдерде. Себеби, учурунда латын арибиндеги алфавит орус калкы менен тыкыс коңшулашта жашаган элдерде иштелип чыккан (Түндүк элдери). Буларда орус арибинин негизинде алфавит түзүү шартка ылайык болот эле деген көз караштар латын арибине каршы болгон. 1935-36-жылдарда орус алфавитин кабардиндер кабыл алышты. 1937-жылы орус арибинин негизинде улуттук жазуусу ойроттордо, шорлордо жана аз сандагы Түндүктүн элдеринде кабыл алынды. Ошондой эле мындай маселелер карел, адыгей, чечен, ингуш жана Дагестан элдеринде каралган. Ошентип, 30-жылдардын экинчи жарымынан баштап латындаштыруу процесси токтолулуп, акырындап кириллицага өтүү башталат. Буга эмне себеп болгону иликтениши керек. 1937-жылдын август айында Кыргыз ССРинин КП БКнын токтому боюнча Борбордук аткаруу Комитетинин алдындагы Жаны латын алфавитинин Борбордук Комитета жоюлган болчу.

1932 жылга СССРдин элдеринин жазуусун латындаштырууда каталыктар жана кемчиликтер болгону ошондо эле байкалган. Маселен, латын арибинин негизиндеги алфавит эн аз сандагы элдер үчүн да түзүлгөн (селкуп, удэ, ж.б.); кээ бир алфавиттерде тамгалардын саны көп болуп ыңгайсыздыктарды түзгөн (кабардин, адыгей, ж.б.). Андан сырткары орус арибинин негизинде иштелип чыккан жана колдонулуп жүргөн алфавити бар кээ бир элдердин жазуусу да латын арибине которулган (ойроттор, шорлор). Ошол себептен 1937-жылдан бул элдер орус арибинин негизиндеги алфавитке ото баштаган. Ошондой эле бул иштин эн талуу жери - полиграфиялык базанын ете начардыгы болгон.

СССРдеги жазууну латындаштыруу кыймылы ушуга окшогон чыгыш чет өлкөлөрдөгү кыймылга да түрткү берди. Түркия Жумуриятында алфавитти которуунун керектиги женундо пикирлер Азербайжанда латындаштыруу процесси башталгандан эле айтылып келген. 1927-жылы бул маселени изилдөө үчүн атайын комиссия түзүлгөн, бирок иш алга жылалек болчу. Качан гана 1928-жылдын аягында бул ишке Кемаль Ататүрк өзү киришкенде латындаштыруу процесси иш жүзүнө аша баштаган. 1929-жылдан тартып бүтүндөй басма сез жана иш кагаздары латын арибине өткөрүлгөн [9].

Латын ариби ошондой эле Монгол эл республикасында кабыл алынган болчу. Алфавитам озу 1930-жылы иштелип чыгып СССР элдеринин (бурят-монгол жана калмак) алфавиттери менен жакындаштырылган. Латын арибинин негизинде улуттук жазуусу дагы Тува эл республикасында киргизилген. Алфавити Тува өкмөтүнүн өтүнүчү боюнча СССРдин илимий изилдөө мекемелери тарабынан иштелип чыгып ЖТА менен толук жакындаштырылган болчу. Бул алфавит 1930-жылдан тартып колдонула баштаган.

Тува Республикасы 40-жылдардын орто ченине чейин оз алдынча мамалскет болуп СССР өкмөтү менен келишимдик мамиледе болгон. Кийин ал өлкөнүн оз алдынчалыгы жоюлуп, СССРдин курамына алгач автономиялуу облус катарында киргизилген эмс. 50-жылдарда автономиялуу республика статусуна ээ болгон.

Улутгук жазууну латындаштыруу үчүн олуттуу кыймыл Кытайда дагы орун алган. Шанхай жана Бэйжин шаарларында латындаштырылган кытай алфавитин окуп үйрөнүү боюнча бирикмелери пайда болгон. Бул алфавит жана анын орфографиясы СССРдеги жашаган кытайлар колдонуучу алфавиттен эч айырмалаган эмес [8].

ЛИТЕРАТУРА

1. «Кутбилим» 1999. № 30., 30 - сентябрь.
2. «Кутбилим» 1999. № 31., 9 - октябрь, № 32., 16-октябрь
3. «Республика» 1992. январь
4. Рафаили М. М.Ф.Ахундов. Жизнь и творчество Баку, 1957.
5. «Революция и национальности», 1934, №6.
6. Хансуваров И. Латинизация - орудие ленинской национальной политики М., 1932.
7. Горький М. Несвоевременные мысли и рассуждения о революции и культуре. М., 1990
8. «Культура и Письменность Востока» М., 1932. кн.VI.
9. Большая советская энциклопедия. 1-е изд., М., 1938., Т. 36.

Касеева Н.

САЙМАЛЫ-ТАШ - ПАМЯТНИК КУЛЬТУРЫ ТЯНЬ-ШАНЯ

В этой статье дается историография сакского периода т.к Саймалы-Таш является уникальным памятником культуры саков. В следующем выпуске планируется рассмотрение самого памятника "Саймалы-Таш"

Данная работа посвящена одной из .привлекательных и актуальных тсм востоковедческой науки, исследованию проблемы культуры саков. Памятники сакского времени имеют огромное значение для воссоздания истории культуры, искусства, религии этого народа жившего на территории нашей республики 6-8 вв. до н. э).

Культура саков была самобытной и являлась частицей мировой общечеловеческой культуры. Найденные в Саймалы-Таш фрагменты рисунков имеют аналогию с найденными символами-знаками в древнем Египте и в древней Греции. Именно это обстоятельство подчеркивает историко-этнографическую ценность рисунков Саймалы-Таш в развитии человеческой культуры. Однако на сегодняшний день наскальные рисунки древнего Египта и древней Греции исследуются более масштабно и детально. Чего нельзя сказать о подобных памятниках Кыргызстана. Памятники Кыргызстана имеют одинаковую, а местами более глобальную значимость в мировой культуре. Хотелось бы привлечь внимание мировой общественности этому вопросу. Данный вопрос вдвойне актуален для общественности Кыргызстана на стадии становления культурных ценностей. Ведь мы понимаем, что без более полного изучения прошлого мы не сможем оценить настоящее и развивать свою культуру в будущем.